

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/141276>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-07 and may be subject to change.

**WAT TOEVAL LEEK TE ZIJN,
MAAR NIET WAS**

De organisatie van de jodenvervolging in Nederland

HENK FLAP & MARNIX CROES (REDACTIE)

Het Spinhuis
2001

ISBN 90-5589 200 9

© 2001 Het Spinhuis, Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Illustratie omslag: NIOD, Amsterdam

Ontwerp omslag: Rubaro, Amsterdam

Lay-out: Trees Vulto, Schalkwijk

Uitgeverij Het Spinhuis, Oudezijds Achterburgwal 185, 1012 DK Amsterdam

Inhoud

Voorwoord vii

Wat toeval leek te zijn, maar niet was i

Henk Flap & Marnix Croes

Anti-joodse politiek en organisatie van de deportaties in Frankrijk en
Nederland 1940-1944 15

Pim Griffioen & Ron Zeller

De jodenvervolging in Utrecht 39

Marnix Croes

Nederlandse burgemeesters en de vervolging van joden 69

Peter Tammes

Zonder de wolven te prikkelen – Ambtelijke dienstverlening bij de
arbeidsinzet en de vervolging van de joden 95

Guus Meershoek

De NSB als een massa agressief tuig? – Artikelen over joden in het Nationale
Dagblad 17-5-1940 tot 5-9-1944 117

Wout Ultee & Ruud Luijckx

Joodse onderduikers en de drievoudige tragiek van de onderduikorganisaties 145

Bert Jan Flim

Verzet en jodenvervolging in Overijssel 161

Henk Flap, Marnix Croes, Peter Tammes & Wout Ultee

Noten 183

Literatuur 193

Biografische noot over de auteurs 205

Verzet en jodenvervolging in Overijssel

HENK FLAAR, MARNIX CROES, PETER TAMMES & WOUT ULTEE

Eén van de doelen die de Duitsers zich stelden tijdens de bezetting van Nederland was het uit de samenleving verwijderen van de hier wonende joden. Daar zijn ze vergaand in geslaagd: slechts 27% van de joden in Nederland overleefde de oorlog. In de andere West-Europese landen waren de overlevingskansen voor joden beduidend groter. Waarom bestonden er zulke sterke verschillen tussen de door Duitsland bezette landen in de overlevingskansen van hun joodse inwoners? En waarom was het percentage slachtoffers zo hoog onder de joden in Nederland? (Fein 1979; Blom 1987).

In de loop van de discussie zijn verschillende antwoorden op deze vragen naar voren gebracht. De antwoorden zijn goed te ordenen aan hand van de indeling van relevante actoren in de jodenvervolging in daders, omstanders en slachtoffers (Hilberg 1992). Het eerste antwoord dat naar voren is gebracht, verwijst naar de vervolgers: hun ideologische bezetenheid en organisatorische efficiëntie waren niet in alle landen even sterk. De uitkomst van de vervolging hing echter vermoedelijk niet alleen af van de wil, de bedoeling en de efficiëntie van de bezetter. Deze zal tevens zijn beïnvloed door verschillen in hetgeen de niet-joden, de omstanders, wel of niet deden. Hetzelfde geldt voor het handelen, het gebrek daaraan of de onmogelijkheid daartoe van de vervolgte joden.

De vraag waarom er zulke grote internationale verschillen bestonden in de overlevingskansen van joden en waarom het percentage slachtoffers zo hoog was in Nederland is lastig te beantwoorden. Niet door een gebrek aan mogelijke antwoorden, maar door de geringe mogelijkheid om deze te toetsen. Dat is niet alleen het geval omdat de nodige gegevens voor sommige landen niet allemaal aanwezig zijn, maar ook omdat de mogelijkheid tot vergelijking beperkt is tot de door Duitsers bezette landen. Aangezien de Duitsers 'slechts 22 landen' bezetten (Fein 1979: 81), is het moeilijk met behulp van statistische analyse het relatieve belang van de genoemde condities of hun onderlinge relaties vast te stellen.

Een toetsing met behulp van statistische analysetechnieken zou mogelijk zijn door een vergelijking van kleinere eenheden, zoals bijvoorbeeld gemeenten: daarvan zijn er nu eenmaal meer dan landen (Ultee & Flap 1996). Het uitgangspunt wordt hierbij gevormd door het idee dat veel factoren die verantwoordelijk zijn voor de verschillende overlevingskansen van joden in de bezette landen ook verantwoordelijk kunnen zijn voor dergelijke verschillen tussen de gemeenten in Nederland waarin aan het begin van de oorlog joden woonden. Binnen Nederland blijken namelijk sterke lokale verschillen te hebben bestaan in de overlevingskansen van de joodse inwoners (Flap, Geurts & Ultee 1997). Bovendien bestonden er tussen de gemeenten verschillen ten aanzien van veel van de factoren die in de belangrijkste hypothesen over de internationale verschillen in slachtofferpercentages worden genoemd. Een antwoord op de vraag waarom deze lokale verschillen bestonden kan dus enig licht werpen op de vraag naar de achtergronden van de internationale verschillen.

Dit artikel bevat een vergelijking van de 42 gemeenten in Overijssel waarin in het begin van de oorlog joden woonden (zie tabel 1). In het onderstaande willen we op één kwestie in het bijzonder ingaan en dat is de gedachte dat verzet van de omstanders tegen de Duitse bezetter of het uitblijven daarvan verschil zou kunnen hebben gemaakt voor het lot der joden. Sinds de laatste jaren de kennis over het grote aantal slachtoffers onder de joden uit Nederland in de publieke discussie is doorgedrongen, wordt vaker de vraag gesteld waarom er niet meer verzet was tegen de deportatie van joden uit Nederland. In de wetenschappelijke discussie over de verklaring van de internationale verschillen in overlevingskansen van joden tijdens de Tweede Wereldoorlog wordt al langer gesteld dat het wat heeft uitgemaakt in welke mate er verzetsgroepen actief waren in een land (Fein 1979; Blom 1987; zie ook Flim in deze bundel). Ook deze verklaring is door gebrek aan de daarvoor benodigde gegevens tot dusverre niet systematisch op zijn waarde onderzocht.

Evenwel, wat vergelijkingen tussen Nederlandse gemeenten betreft is een dergelijk systematisch onderzoek recent mogelijk geworden. Niet alleen kunnen voor verschillende gemeenten de overlevingskansen van de joodse inwoners nauwkeuriger in beeld worden gebracht, maar ook is voor tenminste één provincie, namelijk Overijssel, een overzicht beschikbaar gekomen van de aldaar werkzaam geweest zijnde verzetsgroepen en verzetsmensen (Hilbrink 1989, 1998).

We beginnen hieronder met een beschrijving en verklaring van de verzetsactiviteiten in de 42 gemeenten van Overijssel waar in 1941 joden woonden. Daarna zullen we uitzoeken hoe groot de verschillen tussen de diverse gemeenten in Overijssel zijn geweest met betrekking tot de overlevingskansen van de daar wonende joden. Tot slot analyseren we of het inderdaad zo is geweest dat

de overlevingskansen van joden in gemeenten waar verzetsgroepen meer actief waren beter zijn geweest dan in gemeenten waar zulke groepen minder actief waren. Om de invloed van deze factor met grotere zuiverheid vast te stellen, zal hierbij tegelijkertijd rekening worden gehouden met andere factoren die in de literatuur voor de overlevingskansen van joden van belang worden geacht.

Een verklaring en analyse van verschillen in verzet

Hoe groot was het verzet en waar hing de omvang van het verzet van af? We beginnen met de eerste vraag. Volgens schattingen van De Jong (1969-1991, Xb: 746) waren in Nederland tot de zomer van 1942 slechts enkele honderden verzetsstrijders actief, een aantal dat tot september 1944 aangroeide tot zo'n 25.000. Van sommige groepen verzetsstrijders is het een en ander bekend. De groep Overduin uit Enschede, bijvoorbeeld, is één van de bekendste onderduikgroepen uit de Tweede Wereldoorlog. Ze werd reeds in 1942 actief. Deze groep redde tussen de zeventienhonderd en achthonderd joden, het hoogste aantal dat door een Nederlandse groep werd ondergebracht (Flim 2000: 34). Hoewel over sommige groepen veel bekend is, is het niet zo gemakkelijk een goed overzicht te krijgen van het gepleegde verzet omdat de acties van sommige verzetsgroepen die bij onderduiken hielpen wellicht niet in de literatuur terechtgekomen zijn, daar de geschiedenis geschreven is door de overlevenden. Sommige verzetsgroepen zijn reeds in de eerste jaren van de oorlog opgerold en vernietigd (voor een voorbeeld daarvan, zie Ultee 1999: 48-49) en als gevolg daarvan in vergetelheid geraakt.

Dit punt van vertekening lijkt hieronder geen rol van betekenis te spelen. Dankzij Hilbrink (1989, 1998) is er voor de provincie Overijssel een zo volledig mogelijk overzicht gekomen van de verzetsmensen, ongeacht of zij de oorlog overleefd hebben of niet, de plek waar zij actief waren en de organisatie(s) waarvan zij deel uitmaakten. De overzichten die Hilbrink maakte voor de Kop van Overijssel, Salland en Twente hebben we aangevuld met andere gegevens die Hilbrink vermeldt in zijn studies over deze personen en de groepen waarvan zij deel uitmaakten. De lijst van de verzetsmensen in Twente is niet volledig, ze bevat alleen namen van mensen die in de lopende tekst van het boek niet werden genoemd. We hebben deze lijst alsnog aangevuld met de namen van verzetsmensen en hun gegevens die elders in het boek te vinden zijn. Indien alle namen van de verzetsstrijders die actief waren in Overijssel worden opgeteld komt het aantal op 1722 personen. Hierbij is gecontroleerd voor namen die meerdere malen in één boek of zowel in het ene als in het andere boek voorkomen. Vele verzetstrijders werden pas actief na september 1944

namelijk zij die uitsluitend lid waren van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten (NBS). Deze laatste verzetslieden komen niet in onze analyses voor. In september 1944 reden de laatste transporten naar de vernietigingskampen waardoor de eventuele activiteiten van verzetsstrijders die na deze datum actief werden de overlevingskansen van de overblijvende joden niet meer zullen hebben beïnvloed. Kolom G van tabel 1 geeft een overzicht van de aantallen verzetslieden (minus zij die alleen lid waren van de NBS) in de 42 gemeenten van Overijssel waar joden woonden. De meeste verzetsmensen waren actief in de grotere plaatsen, maar ook in landelijke gemeenten zoals Hellendoorn en Wierden waren tientallen verzetslieden actief.

Sommige verzetsnetwerken legden zich toe op het verzorgen van of het bieden van hulp bij onderduik, andere groepen bemoeiden zich met andere zaken. Het verzet laat zich in tenminste vier soorten onderscheiden: gewapend verzet (spionage, sabotage, wapensmokkel, aanslagen en liquidaties; lidmaatschap van de CPN, KP, RVV, OD en dergelijke verwijst eveneens naar gewapend verzet), hulp bij onderduik (Landelijke organisatie voor hulp aan Onderduikers, (LO), verzorgingsnetwerken, pilotenhulp, hulp aan joden etc.), het maken en verspreiden van bladen (Trouw, Vrij Nederland, etc.) en een restcategorie van andere activiteiten (inclusief onbekend, onvermeld, onduidelijk). Bijzondere aandacht hebben we voor verzetplegers die zich toelegden op hulpverlening aan onderduikers, in de verwachting dat vooral zij invloed hadden op de overlevingskansen van joden. Kolom H van tabel 1 geeft het aantal onderduikhulpers per hoofd van de joodse bevolking in een gemeente weer. Door uit te gaan van dit verhoudingscijfer houden we rekening met het feit dat de capaciteit (onderduikadressen, financiële middelen, valse papieren etc.) die onderduikhulpers hadden beperkt was: naarmate er meer hulpverleners per hoofd van de joodse bevolking waren, hadden deze joden waarschijnlijk toegang tot meer hulp.

Hoe is de variatie in omvang van het verzet en de hulp aan onderduikers te verklaren? Het alledaagse idee is dat verzet en hulp aan onderduikers eerder het gevolg is van morele kwaliteiten en persoonlijke dapperheid. Dit zou er op neer komen dat de omvang van het verzet en de hulp aan onderduikers in een gemeente eerder afhangen van toevallige factoren en niet van sociale condities. Een idee dat hierop gedeeltelijk aansluit, is dat er meer verzetsstrijders zullen zijn geweest daar waar naar verhouding meer joden leefden. Indien de overige Nederlanders het nog niet beseften, dan wees het weghalen van de eerste joden uit de lokale gemeenschap hen erop dat het de Duitsers serieus was met de nazifizering van de samenleving en dat de joodse medeburgers hulp nodig hadden (vergelijk Flim deze bundel).

Een ander idee dat al langer de ronde doet en dat wel duidelijk uitgaat van sociale conditionering van morele handelingen is dat enerzijds de niet-christelijk, linkse en anderzijds de gelovige, rechtse personen eerder kwamen tot het bieden van hulp en verzet (De Jong 1969-1991, VI: 342, Moore 1997: 164-167). De activistische inhoud van hun ideologie of geloof zou deze mensen hebben aangespoord tot verzetsacties. Hilbrink (1989: 314-326) maakt in zijn onderzoek van het verzet in Twente en Salland aannemelijk dat geloof er toe deed. Katholieke gemeenten zouden beduidend minder verzetsmensen hebben geteld dan protestantse gemeenten.

In de verklaring van verschillen in de mate van verzet kan ook worden uitgegaan van de druk die de Duitsers op de lokale gemeenschap uitoefenden. Een instrument dat de bezetter hierbij veelvuldig hanteerde was de Nederlandse politie. Verondersteld kan worden dat naarmate er per hoofd van de bevolking meer agenten aanwezig waren, de bezetter meer druk kon uitoefenen. Dit kon leiden tot meer verzet onder de onderdrukte lokale bevolking. Onvermijdelijk kwamen agenten hiermee in aanraking omdat zij een 'frontlijnorganisatie' vormden (Smeets 1995). Agenten werden daardoor voor de keuze gesteld al dan niet aan verzetsactiviteiten deel te nemen. Deze gedachtenlijnen volgend leiden meer agenten per hoofd van de bevolking dus tot meer verzet zowel onder de lokale bevolking als onder de agenten zelf.

De onderstaande analyses van het verzet en de bij onderduik en, verderop in het artikel, van de overlevingskansen van joden, vinden plaats voor de 42 Overijsselse gemeenten waar in 1942 joden woonden. In de analyse gebruiken we eenvoudige multiple regressiemodellen. Deze maken het mogelijk de invloed van de elke onafhankelijke variabele vast te stellen terwijl wordt gecontroleerd voor de invloed van de andere onafhankelijke variabelen in het model.

In de eerste analyse is het aantal verzetsmensen (minus degenen die uitsluitend lid waren van de NBS, zie kolom G van tabel 1) per 1.000 inwoners per gemeente de afhankelijke variabele en vormen het aantal voljoden op de 1.000 inwoners (zie kolom J in dezelfde tabel) en de percentages katholieken en protestanten per gemeente de onafhankelijke variabelen.¹ Deze laatste percentages ontleen we aan de volkstelling van 1930. Om een beter gevoel voor verhoudingen te krijgen, hebben we in de laatste kolom van tabel 1, kolom K, de aantallen inwoners van de verschillende gemeenten in 1941 weergegeven.

Het eerst genoemde idee, over de aantallen joden in de gemeenten, blijkt er niet toe te doen. Het tweede idee klopt daarentegen in sommige opzichten wel: het verband tussen het percentage orthodox protestanten en het aantal verzetsmensen per hoofd van de bevolking blijkt zwak statistisch significant en positief te zijn ($p=0.064$). Als hier wat nader naar wordt gekeken, blijkt met name het percentage orthodox Nederlands Hervormden van belang ($p=0.046$).

Een alternatieve meting van godsdienstige overtuiging wordt gevormd door de aanhang van de verschillende politieke partijen bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1939, de laatste vrije verkiezingen voor de oorlog.² Deze meting stelt tevens in staat om te differentiëren naar politieke en godsdienstige overtuiging. De analyse van de effecten van de steun voor de verschillende politieke partijen, waarbij steeds is gecontroleerd voor het aantal voljoden in 1942 op het aantal inwoners, toont over het algemeen wel de verwachte verbanden. Het blijkt dat een procentueel hoog aantal stemmen op de katholieke partij (in percentages van de bij de verkiezingen voor de provinciale staten in 1939 uitgebrachte stemmen) samenging met minder verzetslieden per 1.000 inwoners ($p = 0.049$), terwijl een grotere aanhang voor de grotere protestantse partijen, de ARP en de CHU, samenging met een groter aantal verzetsmensen ($p = 0.025$). Indien naar deze partijen afzonderlijk wordt gekeken, blijkt dat het effect van het percentage stemmen op de CHU significant is ($p=0.041$) en dat van de ARP zwak significant ($p=0.101$). Een procentueel hoog aantal stemmen op de SDAP, de CPN, de NSB, de RSAP, de CDU, de SGP, of de liberale partijen (de Liberale Staatspartij en de Vrijzinnig Democratische Bond) hield geen verband met het relatieve aantal verzetsstrijders.

Een tweede alternatieve meting met betrekking tot godsdienstige overtuiging is het percentage kinderen dat onderwijs van een bepaalde levensbeschouwing volgt (De Kwaasteniet 1980). Inderdaad blijkt dat het percentage kinderen dat in 1930 protestants onderwijs volgde (en tijdens de bezetting volwassen was of werd) positief samenhangt met het aantal verzetslieden per hoofd van de bevolking. Dit verband is zwak significant ($p=0.073$, $n=24$).

Wat het bovengenoemde idee over de politie betreft, in alle analyses blijkt de invloed van het aantal agenten per 1000 inwoners op het aantal verzetslieden per 1000 inwoners positief en sterk significant te zijn ($p=0.000$): naar mate er per hoofd van de bevolking meer politie was, waren er meer verzetsstrijders.

In een tweede analyse hebben we getracht de condities te achterhalen die tot hulp aan onderduikers hebben geleid. Afgezien van de afhankelijke variabele, het aantal onderduikhulpers per 1000 inwoners, is de opzet van de analyse gelijk aan degene die we zojuist rapporteerden. We zullen deze tweede analyse niet uitvoerig beschrijven, we kunnen volstaan met de mededeling dat de hierboven gevonden effecten op het totaal aantal verzetslieden per 1.000 inwoners van een gemeente goeddeels overeenkomen met die op het aantal onderduikhulpers per 1.000 inwoners van een gemeente.

Verschillen in overlevingskansen tussen gemeenten in Overijssel

De indruk in de historische literatuur is dat joden in Nederland naar verhouding tamelijk goede overlevingskansen hadden in provincie Overijssel. Historici wijzen, in navolging van De Jong (1969-1991, VI: 356 e.v.), graag op Enschede als een gunstig voorbeeld daarvan (zie bijvoorbeeld Van Zuylen 1985). De overlevingskansen van de joden in de provincie Overijssel waren inderdaad niet zo slecht in vergelijking met de overige provincies. Vergelijking van de registratielijsten uit 1941 (Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters 1942) met een lijst van gedeporteerden uit het kamp Westerbork, laat zien dat het percentage gedeporteerden onder de in Overijssel woonachtige joden 48 was. Alleen de provincies Utrecht en Noord-Brabant telden minder gedeporteerden met respectievelijk 35 en 40%. Deze lijst van gedeporteerden is onvolledig en in sommige gevallen lijkt bij deportatie naar Westerbork via Amsterdam deze stad als laatste woonplaats opgegeven te zijn. De cijfers moeten daarom met voorzichtigheid worden geïnterpreteerd (zie ook Houwink ten Cate 1999).³

Een vergelijking van bestaande lokale historische studies in Overijssel, waarin ook het lot van joodse gemeenschap in die plaats wordt beschreven, leert evenwel dat de variatie in overlevingskansen tussen gemeenten in deze provincie bepaald groot is geweest (Flap, Geurts & Ultee 1997). De gegevens die in deze lokale studies worden vermeld, zijn helaas op weinig systematische wijze verzameld en ook niet altijd even betrouwbaar. Het maken van vergelijkingen wordt daardoor bemoeilijkt. De overlevingskansen van joden zijn voor alle Overijsselse gemeenten echter tamelijk nauwkeurig te berekenen op grond van de vergelijking van de registratielijsten die tijdens de oorlog werden opge maakt met *In memoriam* (1995). *In memoriam* bevat de personalia van de joden die de oorlog niet hebben overleefd en van wie geen graf bekend is.⁴

In 42 van de 51 gemeenten in Overijssel woonden in 1942 in totaal 4188 joden (zie kolom A in tabel 1). De vergelijking van de personen die in *In memoriam* worden genoemd met de personen op de registratielijsten van 1942 laat zien dat de regionale verschillen in de overlevingskansen van joden woonachtig in Overijssel inderdaad groot waren (zie kolom B in tabel 1, het percentage slachtoffers onder de joden in het eerder genoemde Enschede was bijvoorbeeld 46%). Het percentage slachtoffers onder de 4188 voljoodse inwoners van de provincie Overijssel als geheel blijkt 56% te zijn geweest.

Verzet en overlevingskansen van joden

In hoeverre heeft de aanwezigheid van georganiseerd verzet de overlevingskansen van joden beïnvloed? De overlevingskansen van joden namen vermoedelijk toe door de hulp van anderen, bijvoorbeeld door ze te waarschuwen voor onbetrouwbare medeburgers, of door ze te vertellen waar en wanneer een razzia zou worden gehouden. Het bieden van een gelegenheid tot onderduik was waarschijnlijk de soort hulp die het meest bevorderlijk is geweest voor hun overlevingskansen. Volgens recente schattingen doken 22 à 25.000 joden onder, waarvan 16 à 17.000 de oorlog overleefden (Moore 1997: 146; Houwink ten Cate 1999). Dergelijke hulp werd vaak georganiseerd door verzetsgroepen. De verzetsnetwerken waren niet alleen belangrijk voor het vervoer van joden naar hun onderduikadres, maar vooral bij het vinden van een onderduikadres in de landelijke gebieden. Nog preciezer gezegd, bij het vragen aan gewone burgers of ze bereid waren iemand onderduik te bieden. Vaak traden bepaalde leden van deze netwerken op als tussenpersoon: goede bekenden van de degenen die onderduik gaven of een persoon met prestige in de lokale samenleving, zoals een schoolmeester, dominee of pastoor. Om iemand onderduik te verlenen was het belangrijk om gevraagd te worden en wel door iemand die men vertrouwde (Varese & Yaish 2000).

Het is moeilijk om een goed overzicht te krijgen van de hulp die het verzet bij onderduik bood. Het eerste punt is dat joden die door verzetsnetwerken zijn geholpen, later deels toch om diverse redenen werden gepakt en weggevoerd. Het is en blijft onduidelijk precies hoeveel joden in onderduik gingen en werden verraden. Ook hier geldt dat de geschiedenis geschreven werd door de overlevenden (vergelijk Varese & Yaish 2000). Bovendien werden de joden in de eigen plek soms minder goed geholpen dan de joden die van elders kwamen. Hageman (1993) beschrijft hoe bijvoorbeeld de joden in Friesland grotendeels zijn weggehaald, terwijl later vele Amsterdamse joden in Friesland een gelegenheid tot onderduik vonden. Vermoedelijk begonnen de deportaties in sommige streken eerder en had men toen nog geen goede voorstelling van wat de Duitsers vermochten. In de drie noordelijke provincies werd een groot deel van joodse mannen al vanaf januari 1942 overgebracht naar werkkampen. De joden die in deze kampen terechtkwamen vormden een reservoir waaruit de bezetter naar believen kon putten (vergelijk Griffioen & Zeller, deze bundel). Het weghalen van joden was vermoedelijk vaak een aanleiding om in verzet te komen. Evenwel, een verzetsnetwerk had ongeveer tien maanden nodig om enigszins georganiseerd te raken en efficiënt te kunnen optreden (Flim 2000, en in deze bundel).

De vraag is of de kansen voor joden om te ontsnappen aan het Duitse vervolgingsbeleid en dat van hun Nederlandse handlangers toenamen indien er per hoofd van de joodse bevolking meer verzetsmensen actief waren. Of namen die kansen in het bijzonder toe naarmate er per hoofd van de joodse bevolking meer verzetsmensen actief waren die zich bezig hielden met de hulp bij onderduik?

Om het effect van het verzet en de hulp bij onderduik te kunnen schatten, moeten we rekening houden met andere condities die van invloed zullen zijn geweest op het lot van de joden. We behandelen achtereenvolgens voor de ouders, hun helpers, de omstanders en de joden zelf condities die van invloed kunnen zijn geweest op hun handelen of de mogelijkheden daartoe bepalen, en hoe die handelingen of het gebrek aan handelingsmogelijkheden het lot der joden bepalen. En vervolgens toetsen we deze veronderstellingen voor zover we informatie hebben om te bepalen of de gemaakte veronderstellingen opgaan.

De Duitse bezetters en hun helpers

Van al de condities die van invloed zijn geweest op de overlevingskansen van joden in de Tweede Wereldoorlog zijn de jodenhaat en de efficiëntie van de Duitse bezetters en hun Nederlandse helpers vermoedelijk de belangrijkste verklarende factoren geweest. Wat de Duitse ouders betreft, alle gemeenten in Overijssel vielen qua politietoezicht door de bezetter onder de *Aussenstelle* van de *Sicherheitspolizei* en *Sicherheitsdienst* in Arnhem. Het bestuur door de Duitse bezetter lijkt daarmee quasi een constante factor in de analyse die niet verschilt voor de beschouwde gemeenten. Het ligt daarom niet direct voor de hand om de invloed van de Duitse opsporingsinstanties verantwoordelijk te houden voor de verschillen tussen Overijsselse gemeenten in de overlevingskansen van de aldaar woonachtige joden (vergelijk Croes 1997).

De helpers bestonden in eerste instantie uit gewone Nederlandse politieagenten. Vanaf 1 december 1942, toen de gemeenteveldwacht werd opgeheven, bestond de politie in Overijssel uit twee soorten, namelijk de gemeentepolitie en de marechaussee. In de grotere plaatsen had men gemeentepolitie. De marechaussee moest voor rust en orde zorgen in de kleinere gemeenten op het platteland. Het aantal politieagenten per gemeente liep rechtstreeks op met het aantal inwoners van de gemeente (beide kenmerken correleren .98). De Nederlandse politie kreeg orders om te helpen bij de deportatie. Het bestaande beeld uit het historisch onderzoek is dat politieagenten hun assistentie bij de deportatie soms niet goedkeurden, maar desondanks in meerderheid de orders uit-

voerden (Hirschfeld 1991b: 137-161; Meershoek 1999: 26; De Jaeger 1999: 143-170). Indien agenten protesteerden tegen een dergelijke opdracht, werden ze vaak uit het korps gezet (De Jaeger 1999: 160; Croes, deze bundel).

Een andere graadmeter voor de hulp die de Duitse bezetter op gemeentenniveau van de omstanders ontving, bestaat uit het aantal leden van de Vrijwillige Hulppolitie (VHP). Deze politie werd door Rauter, het hoofd van de SS en de politie in Nederland, in mei 1942 gecreëerd en bestond uitsluitend uit NSB-ers, Nederlandse SS-ers en leden van de NSB-Weerafdelingen. Deze mannen, in totaal ongeveer tweeduizend, werden door de Duitsers opgeleid en later ingezet in hun eigen woonplaatsen (Moore 1997: 199). Het aantal agenten van de VHP per hoofd van de joodse bevolking aldaar zal een ongunstig effect hebben gehad op de overlevingskansen van de in een gemeente woonachtige joden. Hoewel ons onderzoek in het zuiveringsarchief suggereert dat de VHP-ers vooral in hun eigen woonplaats werden ingezet, is toch enige voorzichtigheid bij de toepassing van deze maat nodig, omdat we niet zeker weten of de VHP-ers alleen in de gemeente werden inzet waar ze woonden. Kolom D in tabel 1 geeft de aantallen agenten van de VHP per gemeente per hoofd van de voljoodse bevolking.⁵

De eerste verwachting is dat hoe groter het aantal helpers dat de bezetter in een gemeente ter beschikking stond, des te slechter zullen de overlevingskansen van de daar woonachtige joden zijn geweest. Lammers (1990, 1994) kwam met een tegenintuïtieve verklaring die het tegendeel inhoudt, althans voor gewone politieagenten op uitvoerend niveau. De 'goede collaborateur' kan met behoud van zijn integriteit substantiële voordelen voor de vervolgdgen behalen, dan wel nadelen vermijden of beperken. Hij kan trachten de maatregelen van de bezetter af te zwakken, uit te stellen en niet uit te voeren (Lammers 1994: 389, 392). Lammers gebruikte deze verklaring over mogelijkheden tot het frustreren van de Duitse maatregelen om beter te kunnen begrijpen waarom de Duitse bezetter in het ene bezette land 'succesvoller' was in het realiseren van zijn doelen, dan in het andere bezette land. Volgens hem zal een bezetting minder succesvol zijn naarmate het bestuurlijk niveau waarop wordt gecollaboreerd hoger is. Dan bestaan voor de omstanders meer mogelijkheden om zand in de machine te gooien. Wij zullen een eigen variant op deze hypothese over mogelijkheden tot het afzwakken van de gevolgen van de maatregelen van de bezetter toetsen, namelijk de verwachting dat de overlevingskansen voor joden in een gemeente gunstiger waren naarmate er in die gemeente meer Nederlandse politieagenten per hoofd van de voljoodse bevolking aanwezig waren. Kolom C in tabel 1 geeft informatie over het laatste. Tussen gemeentes varieerde zowel het aantal politieagenten als het aantal joden. Indien er in een gemeente op een totaal van 30 joden in totaal 20 agenten aanwezig waren in

plaats van 10 agenten, dan moet men bedenken dat de kans op zo'n 'goede collaborateur' toenam indien het aantal politieagenten groter was. Men zou kunnen tegenwerpen dat in een gemeente met tien agenten waar 50 joden woonden een enkele 'goede collaborateur' in vergelijking met een gemeente met ook tien agenten maar waar 20 joden woonden, in het eerste geval meer joden kon waarschuwen over komende deportaties.

De invloed van de NSB in het bestuur

De Duitse bezetter ontsloeg in vele, met name de grotere gemeenten en de gemeenten waar veel joden woonden de zittende burgemeester en verving deze door een Duitsgezinde NSB-burgemeester (zie Tammes, deze bundel). Zonder nu te beweren dat alle nieuw benoemde Nederlandse overheidsdienaren in de verschillende gemeenten tot de daders hebben behoord, ligt de gedachte voor de hand dat de hulp van een NSB-burgemeester aan de bezetter verschil zal hebben gemaakt voor de overlevingskansen van de joden in diens gemeente. Voor een discussie van de grenzen en verschuivingen tussen daders, omstanders en slachtoffers, zie de bijdrage van Ultee en Luijkx in deze bundel.⁶ Het mechanisme dat daartoe leidde hoeft niet alleen te zijn geweest dat een NSB-burgemeester meer aan de vervolging meewerkte (zie Tammes, deze bundel), het kan ook zijn geweest dat de 'gewone' burgemeesters eerder joden zullen hebben gewaarschuwd voor komende deportaties. Hoeveel heeft het uitgemaakt voor de overlevingskansen van de joden indien in de gemeente waar zij woonden een NSB-burgemeester werd benoemd? Tammes (deze bundel) vindt in een analyse met 265 gemeenten op gemeenteniveau geen significant effect op de overlevingskansen van joden, maar op individueel niveau wel een (negatief) significant effect. Daarnaast deed ook de tijdsduur gedurende welke joden onderhevig waren aan het bewind van een NSB-burgemeester ertoe. Onze analyse is echter niet op individueel- maar op gemeenteniveau. We controleren hierbij voor de invloed van een reeks andere, mogelijke relevante factoren, zodat er alsnog een effect van een NSB-burgemeester zou kunnen worden gevonden.

Het heeft zin om te letten op de gezindheid en acties van de burgemeesters en het politieapparaat ook nadat Overijssel in april 1943 officieel tot verboden gebied voor joden werd verklaard, en wel tot het laatste transport op 13 september 1944 naar de vernietigingskampen vertrok. Een NSB-burgemeester kon immers invloed uitoefenen door de politie aan te sporen meer of minder actief te speuren naar ondergedoken joden.

De te onderzoeken veronderstelling is dat hoe langer een NSB-burgemeester aan het bewind is geweest, of eigenlijk hoe eerder een NSB-burgemeester

werd benoemd, des te slechter zullen de overlevingskansen van de joden in die gemeente zijn geweest. De NSB-burgemeesters zullen naar verwachting namelijk eerder en sneller anti-joodse maatregelen door hebben gevoerd. In kolom E van tabel I staat voor de 42 gemeenten of, en zo ja, hoeveel maanden een NSB-burgemeester aan het bewind is geweest voor 1 september 1944, de datum waarop wij zijn opgehouden met het bijhouden of er een nieuwe burgemeester werd benoemd. In totaal kregen negen van de 42 gemeenten een NSB-burgemeester voordat de joden in april 1943 werden geëvacueerd. Tot in september 1944 het laatste transport naar de vernietigingskampen vertrok werd in nog negen andere gemeenten in Overijssel een NSB-burgemeester benoemd.⁷

De invloed van de NSB onder de Nederlandse bevolking

Sommige Nederlanders stonden positief tegenover de Duitse bezetter, anderen waren zelfs bereid om te helpen bij de vervolging van joden. Dit deel van de bevolking is denkbaar van invloed geweest op de overlevingskansen van hier woonachtige joden. Niet alleen de georganiseerde bijstand in de jodenvervolging, zoals die door de VHP werd geboden, zal hebben geteld. De steun aan de vervolging onder de sympathisanten van het Duits bewind, met name van de leden en aanhangers van de NSB, zal het lot van de joden niet hebben bevorderd (vergelijk Ultee en Luijkx, deze bundel). De aanhang van de NSB is allereerst af te lezen aan het aantal stemmen dat de NSB op zich vergaarde bij de verschillende verkiezingen die aan het uitbreken van de oorlog vooraf gingen (1935, 1937, 1939). Veelal wordt de verkiezingsuitslag van 1935 als maat gebruikt toen de NSB het hoogste stemmenaantal uit zijn historie haalde met een landelijk gemiddelde van 7,9% (CBS 1936). Deze verkiezingen lieten daarmee vermoedelijk de grootste verschillen in aanhang van de NSB tussen gemeenten zien. De publieke steun voor de NSB kalfde daarna af, zonder dat de rangorde in steun voor de NSB onder de gemeenten veel veranderde (Spearmans rangcorrelatie = .78). De verkiezingen voor de Provinciale Staten in april 1939 zijn een betere maat omdat deze de laatste vrije verkiezingen vlak voor de oorlog vormen. Bij die verkiezingen werden in Overijssel 10.317 geldige stemmen, oftewel 3,9% van het totaal, op de NSB uitgebracht. Dit resulteerde in twee zetels in de 47 zetels tellende Provinciale Staten. Kolom F van tabel I toont voor die Statenverkiezing de stemmenpercentages voor de NSB per gemeente. Het hoogste stemmenaantal werd met ruim negen procent in de gemeente Denekamp gehaald.

Behalve naar de stembusuitslag lijkt het zinnig om te kijken of de NSB er in slaagde om bij de verkiezingen voor de gemeenteraad een kieslijst te organiseren. Dit zegt wat over de organisatorische sterkte van de NSB op lokaal niveau. De NSB

deed echter zowel bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1935 als in 1939 slechts in enkele gemeenten mee, ondanks dat er in veel gemeenten bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten of de Tweede Kamer een niet te verwaarlozen aantal stemmen op de NSB werd uitgebracht. Zo blijkt dat er in de provincie Overijssel alleen in de gemeenten Borne en Oldenzaal stemmen zijn uitgebracht op de NSB bij de laatste gemeenteraadsverkiezingen voor de oorlog in 1939.⁸ Alleen in deze twee gemeenten nam de NSB dus het initiatief om een kieslijst te organiseren. De NSB was, zo is de indruk, vooral geïnteresseerd in landelijke verkiezingen. Bovendien bestonden er binnen de NSB zo vele interne clubs en afdelingen waarin functies moesten worden vervuld, dat er wellicht niet veel tijd overbleef voor lokale politiek.

De joden en hun relatie met de omstanders

De vervolgdgen zelf hebben, hoewel hun handelingsruimte gegeven hun situatie uiterst beperkt was, toch afhankelijk van hun situatie enige invloed uit kunnen oefenen op hun lot. Sommige van hun achtergrondkenmerken, waarover we dankzij de registratielijsten informatie hebben, geven aanwijzing over hun sociale situatie. Dit geldt voor hun nationaliteit, geslacht (vastgesteld door af te gaan op de voornamen van de geregistreerde joden), leeftijd en het hebben van werk.

Wat nationaliteit betreft: in de oostelijke provincies waren veel van de daar wonende joden afkomstig uit Duitsland en meer oostelijke gebieden. Door hun familiegeschiedenis en door de bestaande contacten met andere joden in Duitsland is te verwachten dat zij beter op de hoogte zijn geweest van wat er in Duitsland en in Polen gebeurde. Zij konden zich dus een betere voorstelling maken van de wandaden waartoe de Duitsers in Nederland vermochten over te gaan (Blom 1987; Moore 1997: 213). Bovendien was er zelfs in de slechtste omstandigheden verschil: de Duitse joden hadden in het kamp Westerbork een bevoorrechte positie. Ze waren oververtegenwoordigd onder de eersten die in het kamp arriveerden en kregen daardoor een sterke greep op de kampeiding. Dat zal hun overlevingskansen hebben kunnen bevorderd (Moore 1997; vergelijk ook Croes in deze bundel). Anderzijds zullen de allochtone joden wellicht minder contacten met Nederlanders hebben gehad, contacten die nodig waren om te kunnen onderduiken.

De niet-Nederlandse joden bestonden uit Duitse joden die in het begin van de oorlog staatloos werden, en overige joden. De overige joden vormden een kleine groep, ze waren veelal afkomstig uit Polen. Ten behoeve van de analyse delen we de joodse bevolking op in Nederlandse joden en niet-Nederlandse

Tabel 1 Aantallen voljoden, hun overlevingskansen van voljoden en relevant geachte condities in de verklaring van verschillen in overlevingskansen van joden in 42 gemeenten in Overijssel.

<i>gemeente</i>	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K
Almelo	391	55	.15	.04	0	4	118	.18	.93	10.6	36.812
Avereest	45	80	.22	.07	0	3	29	.49	.99	4.3	10.393
Bathmen	10	100	.20	.00	0	3	8	.10	.99	4.8	2.105
Blokzijl	8	63	.38	.13	0	5	10	1.00	.85	7.6	1.049
Borne	94	66	.13	.02	37	4	24	.07	.97	8.8	10.722
Dalfsen	6	0	2.00	.00	4	2	13	1.00	.99	.7	8.162
Delden	31	45	.26	.10	0	3	3	.03	.97	4.2	7.446
Den Ham	7	71	1.00	.00	12	3	32	1.14	.99	.9	7.486
Denekamp	50	74	.14	.16	27	9	5	.02	.98	6.8	7.348
Deventer	587	58	.11	.02	0	3	185	.07	.90	14.2	41.338
Diepenheim	11	91	.27	.00	0	5	1	.09	.97	5.9	1.857
Diepenveen	11	46	.73	.18	22	5	4	.00	.98	1.3	7.491
Enschede	1200	46	.10	.02	0	6	148	.06	.93	13.0	92.895
Goor	30	37	.27	.00	0	4	22	.57	.93	18.4	1.630
Haaksbergen	53	32	.19	.02	18	3	7	.02	.99	5.3	10.047
Hardenberg	38	87	.55	.08	12	3	77	1.08	.99	2.1	17.986
Hasselt	11	64	.27	.00	27	1	7	.55	.95	5.2	2.087
Heino	1	0	3.00	.00	0	2	2	1.00	1.00	.3	3.106
Hellendoorn	22	55	.73	.00	11	2	47	.86	.98	1.4	15.807
Hengelo	302	47	.21	.03	15	4	76	.06	.99	7.1	42.562
Holtten	52	62	.10	.04	2	4	22	.27	.99	11.5	4.518
Kampen	39	74	.41	.26	0	3	61	.49	.92	1.9	20.935
Losser	19	53	.84	.06	0	4	2	.05	.98	1.1	16.776
Markelo	11	100	.55	.00	0	4	12	.45	.99	2.0	5.461
Oldenzaal	59	81	.15	.03	30	4	22	.27	.98	5.5	10.791
Olst	7	14	.86	.00	13	4	8	.29	.98	1.1	6.322
Ommen	54	65	.19	.22	0	4	40	.31	.99	5.8	9.291
Ootmarsum	11	91	.27	.18	10	4	1	.09	1.00	6.3	1.760
Raalte	43	86	.26	.02	0	1	59	.28	1.00	3.9	11.154
Rijssen	114	83	.10	.02	0	2	15	.07	.98	10.4	10.924
Staphorst	4	50	2.50	.50	0	4	20	1.00	.99	.5	7.633
Steenwijk	93	45	.09	.02	20	5	13	.11	.92	12.1	7.881
Steenwijkerwold	2	50	4.00	1.50	0	5	4	.50	.92	.3	7.053
Tubbergen	3	0	4.00	.33	0	1	9	2.33	1.00	.3	11.219
Vollenhove	3	33	2.00	.00	49	1	14	4.00	.98	1.0	3.114
Vriezenveen	19	26	.53	.16	0	5	9	.16	.99	2.0	9.667
Weerselo	15	7	.47	.00	0	1	10	.47	1.00	2.1	7.307
Wierden	49	53	.27	.00	0	2	51	.45	.98	3.7	13.272
Wijhe	4	100	1.25	.25	5	6	8	1.00	.97	0.8	5.190
Zwartsluis	12	83	.67	.00	0	4	13	1.00	.96	3.5	3.472
Zwolle	658	65	.12	.01	50	3	208	.16	.92	15.2	43.301
Zwollerkerpel	9	78	1.00	.11	0	3	0	.00	.97	1.0	8.600

-
- A = aantal voljoden volgens de Duitse definitie op de lijsten uit 1942;
B = percentage slachtoffers onder de voljoodse bevolking;
C = aantal politieagenten per hoofd van de voljoodse bevolking in 1942;
D = aantal vrijwillige hulpagenten per hoofd van de voljoodse bevolking in 1942;
E = aantal maanden dat een NSB-burgemeester aan het bewind was voor het laatste transport in september 1944;
F = percentage stemmen op de NSB bij verkiezingen voor Provinciale Staten in 1939;
G = aantal verzetsmensen actief in diverse gemeenten van Overijssel, zonder NBS-leden;
H = aantal onderduikhulpers per hoofd van de joodse bevolking;
I = verhouding mensen van katholieke, protestantse, overige en geen geloof dat binnen de eigen groep trouwt;
J = aantal joden in 1942 per 1000 inwoners per gemeente in 1941;
K = aantal inwoners per gemeente in 1941.

joden. Waren de overlevingskansen van joden in gemeenten met relatief veel niet-Nederlandse joden inderdaad gunstiger?

Men zou kunnen vermoeden dat mannen grotere overlevingskansen hadden dan vrouwen, onder meer omdat ze vaker werk hadden dan vrouwen en daardoor eerder over de nodige contacten beschikten om onder te duiken (zie hieronder) of omdat ze beter in staat waren in de kampen te overleven. Echter, volgens het Rode Kruis was een meerderheid van de ruim 5400 mensen die uit de kampen terugkeerde vrouw. Daarmee is er niet veel grond meer voor het zojuist genoemde vermoeden. Kinderen hadden vermoedelijk wel een betere overlevingskans omdat het gemakkelijker is om een kind in onderduik te nemen dan een volwassen persoon. Bovendien hoefden joodse kinderen indien ze jonger dan zes jaar waren geen ster te dragen en beneden de zestien jaar hoefden ze geen persoonsbewijs te hebben. Een bedenking bij dit vermoeden is wel dat het Rode Kruis⁹ na de oorlog ook betrekkelijk weinig kinderen aantrof onder de joodse overlevenden (vergelijk Croes, deze bundel).

Ook valt te vermoeden dat de kans op onderduik en andere hulp aan joden groter zal zijn geweest indien een jood meer sociale relaties met de omstanders had. Het hebben van werk was een manier waarop joden in contact kwamen met andere Nederlanders, hoewel joden soms ook bij een joodse werkgever aan het werk waren en joodse middenstanders vooral joodse klanten hadden. De in Nederland woonachtige joden mogen dan de Nederlandse staat en zijn wetten hebben geaccepteerd, ze leefden echter nog steeds voor een groot deel in eigen kring. Dat was in belangrijke mate hun eigen verkiezing, maar deels ook het gevolg van de uitsluiting door anderen, de omstanders. De mate van verzuiling in een gemeente zou daarom wel eens van invloed kunnen zijn geweest op het bestaan van sociale relaties en de sterkte van die bindingen tussen de joodse minderheden en de andere Nederlanders (Van Zuylen 1985; Blom 1987; Ultee

& Flap 1996; Moore 1997). Op het moment dat joden een onderduikplek nodig hadden, hadden ze wellicht door gebrek aan contact geen mogelijkheden daartoe.

Gewoonlijk wordt er onderscheid gemaakt tussen verzuiling in de alledaagse informele omgang en verzuiling in het georganiseerde onderlinge verband (Kruyt 1957). De verzuiling in de alledaagse omgang kan onder meer worden afgemeten aan de mate waarin men elkaar als huwelijkspartner kiest. De meest rechtstreekse maat is de mate waarin joden hun huwelijkspartner buiten de eigen kring kozen. Die maat is vastgesteld aan de hand van de registratielijsten uit 1942. Een andere is de mate waarin onder niet-joden in eigen kring werd getrouwd. De mate waarin onder niet-joden in eigen kring (katholiek, calvinistisch, overig en geen) werd getrouwd is weergegeven in kolom 1 van tabel 1. Deze is gereconstrueerd door de gegevens hierover in de volkstellingen van 1960, te vinden op het Steinmetzarchief, terug te extrapoleren naar 1945. Aan de hand van de volkstelling uit 1960 kan het aantal samenwonende gehuwde mannen worden bepaald dat voor 1945 al in hun huidige (lees: 1960) gemeente woonde en voor 1945 was getrouwd.

De organisatorische verzuiling kan worden bepaald door bijvoorbeeld te kijken naar de aanwezigheid van verschillende typen scholen voor bijzonder onderwijs, dat wil zeggen, scholen georganiseerd op grond van levensbeschouwing of religieuze overtuiging (De Kwaasteniet 1980). Daarnaast hebben we gekeken of er in de gemeente afdelingen van de katholieke en christelijke vakbond vertegenwoordigd waren. Ook het aantal joodse verenigingen in een gemeente lijkt een geschikte maat. De scores voor het aantal verschillende afdelingen van vakbonden en het aantal joodse verenigingen zijn gebaseerd op gegevens uit diverse bronnen.¹⁰

Een andere factor die waarschijnlijk de onderlinge cohesie tussen joden en de andere bevolkingsgroepen heeft beïnvloed, is de relatieve en absolute omvang van de joodse groep (zie kolom A en kolom J in tabel 1). Het valt te verwachten dat in die gemeenten waar joden een kleine minderheid vormden, zij gedwongen waren meer met Nederlanders om te gaan en aldus sterker waren geïntegreerd dan joden die in gemeenten leefden waar zij deel uitmaakten van een grotere groep joden (Blom 1995). In een grotere joodse groep was het eerder mogelijk om, wat in hedendaags onderzoek wordt genoemd, een etnische carrière te volgen.

Een analyse van verklaringen van verschillen in overlevingskansen van joden

In de laatste analyse, die van de procentuele overlevingskansen van joden op gemeenteniveau, hebben we de condities die verantwoordelijk worden geacht voor verschillen in de overlevingskansen van de in een gemeente woonachtige joden opgenomen in de eerder vermelde volgorde van daders, omstanders en slachtoffers.

Zoals tabel 2 toont, blijkt een viertal condities op gemeenteniveau na analyse een statistisch significant verband te vertonen met de gemiddelde overlevingskansen van joodse inwoners op gemeenteniveau. Bovendien blijkt dat telkens wanneer een extra variabele aan het model wordt toegevoegd, de verklaarde variantie toeneemt. Het sterkste, meest robuuste effect gaat uit van het aantal agenten per hoofd van de voljoodse bevolking, zoals af te lezen valt aan de hoogte van de gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten, de β 's. Deze conditie is, naast het percentage stemmen voor de liberale partij bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1939, ook de enige factor die in de bi-variate correlatietabel significant correleert met het percentage overlevenden onder de joden. Om de lezer een idee van het effect in de echte wereld te geven, moeten we naar de ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten kijken, de B 's. De ongestandaardiseerde B voor de Nederlandse politie is 20.60 in het meest volledige en best passende model (zie tabel 2, de verklaarde variantie van dat model is het hoogst). Neem nu vervolgens twee willekeurig gekozen gemeenten, bijvoorbeeld Lossen en Goor, met respectievelijk .84 en .27 politieagenten per hoofd van de joodse bevolking is (zie kolom C in tabel 1). Dit verschil in het aantal politieagenten per hoofd van de joodse bevolking betekent, voor zover de overige relevante condities gelijk zijn, dat de joodse inwoners van Lossen een $(.84-.27) \times 20.60 = 12\%$ betere overlevingskansen hadden dan de joodse inwoners van Goor. Er lijkt dus steun voor de op Lammers' theorie geïnspireerde hypothese te zijn.

De VHP heeft ook een aanzienlijke invloed gehad. Hoe meer agenten van de VHP er in een gemeente per hoofd van de voljoodse bevolking actief waren, des te ongunstiger was de levensverwachting van de daar levende joden. Deze uitkomst is volgens de verwachting.

Er is eveneens een effect aan te wijzen van de integratie van de overige Nederlanders in de eigen zuil. Naarmate het percentage katholieken en protestanten dat in eigen kring huwde groter was, waren de overlevingskansen voor de joodse inwoners inderdaad slechter.

Het aantal verzetsleden of verzetsactiviteiten per gemeente deed er op zich niet toe, ook niet indien rekening werd gehouden met het aantal joden. Het

aantal verzetslieden per hoofd van de joods bevolking dat zich op onderduik toelede deed er daarentegen wel toe. Het effect is echter negatief en daarmee tegengesteld aan wat oorspronkelijk de verwachting was.

De andere condities die eerder werden genoemd zijn wel degelijk in analyses opgenomen, telkens door ze stuk voor stuk als vijfde conditie toe te voegen aan het model zoals dat in tabel 2 is weergegeven. Deze condities bleken evenwel in onze analyses alle geen statistisch significant effect te sorteren op de procentuele overlevingskansen. Dat geldt voor het aantal maanden dat een NSB-burgemeester aan het bewind was tot de evacuatie van de joden in april 1943 zowel als tot het vertrek van de laatste trein in september 1944, het percentage stemmen op de NSB, de gemiddelde leeftijd van de joodse inwoners, hun sekseratio, de organisatorische verzuiling afgemeten aan het aantal christelijke, katholieke of levensbeschouwelijke verenigingen op de diverse levensterreinen of de aanwezigheid van niet-openbare scholen, het percentage joden dat in de eigen kring trouwde, het aantal joodse verenigingen, het relatieve aantal voljoden in een gemeente en het percentage van de joodse inwoners dat werk heeft.

Hoewel we er vooraf geen verwachting over hebben geformuleerd bleek tenslotte in onze analyses (zie tabel 2) dat van politieke partijen alleen het percentage stemmen dat de Liberale Staatspartij in 1939 in de Overijsselse gemeenten verwierf een statistisch significant negatieve samenhang vertoont met de overlevingskansen van de daar woonachtige joden.

Voor de goede orde, indien constant gehouden wordt op de omvang van de joodse bevolking in een gemeente of de totale bevolking in een gemeente, dan

Tabel 2 Regressie van procentuele overlevingskans van joden per gemeente op aantal agenten, aantal Vrijwillige Hulppolitie, percentage homogene huwelijken onder niet-joden, het aantal onderduikhulpers en het stemmenpercentage voor de liberale partij op overlevingskansen van joden in 40 Overijsselse gemeenten (standaarddeviaties tussen haakjes).

	percentuele overlevingskans van joden	
	B	β
constante	57.60 (49.76)	
aantal agenten per hoofd van de joodse bevolking	20.60 (3.90)	0.74***
aantal vhp-ers per hoofd van de joodse bevolking	-48.91 (15.76)	-0.44**
percentage homogene huwelijken	-117.22 (51.72)	-0.25**
percentage stemmen op de Liberale Staatspartij	-203.62 (51.88)	-0.43***
verklaarde variantie (adjusted)		.51

***= $p < .001$; **= $p < .01$; * = $p < .05$

veranderen de eerder gevonden verbanden niet noemenswaardig. Beide grootheden vertonen zelf ook geen verband met overlevingskansen van joden.

Conclusies en discussie

Overijssel was betrekkelijk veilig in vergelijking met de overige provincies in Nederland, het percentage slachtoffers onder de 4188 voljoodse inwoners van de provincie Overijssel was 56%. Maar niet overal in Overijssel waren de overlevingskansen van joden even goed: er bestonden wat dit betreft grote verschillen tussen de 42 Overijsselse gemeenten waar joden woonden.

Deed het verzet en hulp bij onderduik ertoe, waren de overlevingskansen beter voor die joden die in gemeenten woonden waar de omstanders verzet boden en hielpen bij onderduik? En waardoor is dit verzet en deze hulp te verklaren? Wat het laatste betreft, ons onderzoek leidt tot de conclusie dat er meer verzet en hulp was in protestantse gemeenten. Overwegend katholieke gemeenten telden minder verzetsmensen en kenden minder onderduikhulpers. Ook was het aantal verzetsmensen groter in die gemeenten waar naar verhouding tot de totale bevolking meer agenten actief waren. Onduidelijk is of de aanwezigheid van meer politie meer verzet uitlokte bij anderen of dat 'goede collaborateurs' onder de politie zelf bij het verzet gingen en dat stimuleerden.

Wat de overlevingskansen van joden betreft, bleken de aantallen verzetsstrijders en de activiteiten van de verzetsnetwerken waartoe zij behoorden er niet toe te doen. Dit wil echter nog niet zeggen dat het verzet niet van belang was. In onze analyse zijn we namelijk uitgegaan van de vooronderstelling dat als joden geholpen werden, dit door het verzetsnetwerk gebeurde dat in hun gemeente actief was. In de praktijk is het natuurlijk mogelijk dat dit niet gebeurde: de sociale en geografische afstand tot de naasten valt immers niet altijd samen.

Wat de andere 'oorzaken' aangaat: behalve door het bieden van hulp bij onderduik deed het handelen van de omstanders er nog in een viertal andere opzichten direct of indirect toe voor de overlevingskansen van joden. Van alle door ons onderzochte condities bevorderde vooral het aantal politieagenten per hoofd van de joodse bevolking de overlevingskansen van joden. Dit lijkt steun te geven aan de suggestie van Lammers (1994) dat grotere mogelijkheden om het beleid van de bezetter te frustreren de levenskansen voor vervolgte minderheden verbeterden. Daarnaast blijkt dat naarmate er meer leden van de Vrijwillige Hulppolitie er per hoofd van de joodse bevolking in een gemeente woonden, de overlevingskansen voor de joden slechter waren. Ten derde blijkt dat er een ongunstige invloed uitging van de verzuiling van de lokale gemeen-

schap, tenminste indien de verzuiling wordt afgemeten aan het percentage homogene huwelijken in katholieke en protestantse kring. Zelfs indien niet-joden wilden helpen bij het verlenen van onderduik en joden wilden onderduiken, dan ontbrak de mogelijkheid daartoe door gebrek aan onderling contact. Ten vierde vinden we dat als er in een gemeente meer steun voor de Liberale Staatspartij te vinden was, de overlevingskansen van de joden aldaar verslechterden. Dit laatste resultaat valt niet direct goed te begrijpen, of het moet de sterk individualistische ideologie geweest zijn die deze partij voorstond, een ideologie volgens welke een ieder voor zichzelf moet zorgen en voor zijn eigen leven verantwoordelijk is. Misschien spoot deze ideologie, hoewel deze sterk activistisch is, minder aan tot het verantwoordelijkheid nemen voor anderen oftewel het bieden van hulp.

We hebben geen effecten kunnen vinden van de vervolgdten zelf. Het effect van de mate waarin joden in eigen kring trouwden is in de verwachte richting en bijna significant. Misschien is deze bevinding het gevolg van de extreem scheve verdeling. Bijna niemand uit joodse kring trouwde buiten zijn of haar eigen groep. In een andere analyse van de overlevingskansen van de ruim tweeduizend joden uit de stad Groningen vonden Croes, Tammes en De Vries (2000) een positief verschil tussen voljoden en driekwartjoden: het hebben van één niet-joodse voorouder vergrootte de overlevingskansen. Dit duidt eveneens op het grote belang voor joden van het hebben van sterke sociale bindingen met niet-joden om te overleven.

De organisatorische verzuiling afgemeten aan het aantal verenigingen van protestantse of katholieke snit, zoals vakvereniging, meisjesvereniging en de aanwezigheid van een katholieke of protestantse school vertoonde geen effect. Zo te zien boden niet zozeer de zwakkere bindingen die op gemeenschappelijk organisatielidmaatschap waren gestoeld maar vooral de sterkere sociale bindingen op grond van verwantschap betere kansen op onderduiken en daarmee op overleven. Varese en Yaish (2000) vonden onlangs dezelfde tendens. In een analyse van de wederwaardigheden van joden die de oorlog overleefden dankzij de hulp van anderen, blijkt dat hulp vooral via sterke bindingen werd verkregen. Het is in dit verband goed om te beseffen dat ons artikel handelde over het *georganiseerde* verzet. Hiernaast zijn er in Overijssel ook mensen geweest die als individu of als gezin buiten de georganiseerde netwerken onderdak hebben geboden aan bijvoorbeeld hun joodse buurman, collega of familielid.

Bij de waardering van onze conclusies dient te worden gezegd dat, ook al is de onderzoeksopzet in een aantal opzichten een verbetering op landenvergelijkend onderzoek doordat het aantal eenheden groter is en de informatie per eenheid groter en betrouwbaarder is, ook onze analyses betrekking hebben op een naar verhouding beperkt aantal gemeenten. De resultaten van onze analy-

ses moeten daarom met voorzichtigheid worden beschouwd. Soortgelijke analyses als de analyses die we hier voor Overijssel rapporteerden, kunnen binnen afzienbare termijn worden gedaan voor 350 van de circa 500 gemeenten waar joden woonachtig waren en waar wij gegevens voor hebben gevonden. Dan kunnen we ook een antwoord geven op de vraag in hoeverre verschillen in efficiëntie en ideologische bezetenheid tussen de hoofddaders, welke in onze analyse noodgedwongen buiten beeld bleven, invloed hadden op de overlevingskansen van de joden.

- * Dit artikel is geschreven in het kader van een groter onderzoek naar 'Daders, omstanders en slachtoffers: deportatie- en sterftekansen van Nederlandse joden in de Tweede Wereldoorlog'. Het onderzoek wordt gesubsidieerd door NWO (dossiernr: 510-05-0060). We danken Jos Dessens voor zijn adviezen bij de statistische analyses. Herman van der Wusten wordt bedankt voor enige informatie omtrent de NSB, Marianne de Kwaasteniet wordt bedankt voor het beschikbaar stellen van haar gegevens.

Verzet en jodenvervolging in Overijssel – Henk Flap, Marnix Croes, Peter Tammes & Wout Ultee

- 1 Registratielijst van joden, Rijksarchief in de Provincie Overijssel, het archief Provinciaal Bestuur Overijssel, 1921-1949-1970, inventarisnummer 8933.
- 2 Uitslagen provinciale staten verkiezingen 1939. CBS, ongepubliceerd.
- 3 Nederland Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), Westerbork, portefeuille 8 map 2.
- 4 Registratielijst van joden, Historisch Centrum Overijssel, het archief Provinciaal Bestuur Overijssel, 1921-1949-1970, inventarisnummer 8933.
- 5 Algemeen Rijksarchief (ARA), Militair Gezag, Toegang 2.13.25, inventaris nr. 1477 en Algemeen Rijksarchief (ARA), Bureau Juridische Zaken/zuivering van de afdeling Politie en Taakvoorganger, toegang 2.09.54, inventaris nr. 185-186.
- 6 Voor een discussie van de grenzen en verschuivingen tussen daders, omstanders en slachtoffers, zie de bijdrage van Ultee en Luijkx in deze bundel.
- 7 Bericht ueber die Taetigkeit der Abteilung fuer niederlaendische Personalangelegenheiten. NIOD, Generalkommissar fuer Verwaltung und Justiz, inv.nr. 94.
- 8 Uitslagen provinciale staten verkiezingen 1939. CBS, ongepubliceerd.
- 9 Het Rode Kruis, *Auschwitz. deel 1: het dodenboek van Auschwitz*. Het Nederlandse Rode Kruis: Den Haag 1947. Van de 5450 mensen die teruggekeerd zijn van deportatie (inclusief de mensen uit Westerbork) waren er 2361 van het mannelijk geslacht en 3089 van het vrouwelijk geslacht.
- 10 Voor de gegevens over de vakbonden zie CNV, *CNV 19de jaarverslag 1939/1940*, Nederlands Verbond van Vakverenigingen, *NVV jaarverslag over de jaren 40-45*. Wetenschappelijk Bureau Amsterdam; 1946, en *Pius-Almanak 1940*, R.K. Werkliedenbond. De bron voor de gegevens over joodse verenigingen is het NIOD, Joodsche Raad, collectie 182, invnr. 33j, opgave joodse verenigingen.

Literatuur

- Aalders, G.
1999 *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de tweede wereldoorlog.* 's Gravenhage: SDU.
- Aarse, J.A.A. & B. Marinus
1967 *Houzee kameraad! Een documentaire over de NSB.* Amsterdam: Arbeiderspers.
- Abma, G., Y. Kuiper & K. Rypkema (red.).
1983 *Tussen goed en fout. Nieuwe gezichtspunten in de geschiedschrijving 1940-1945.* Franeker: Wever.
- Albert, H.
1968 *Traktat über kritische Vernunft.* Tübingen: J.C.B. Mohr.
- Allison, P.D.
1984 *Event history analysis. Regression for longitudinal event data.* Beverly Hills: Sage Publications, Inc.
- Anderl, G.
1994 'Die "Zentralstellen für jüdische Auswanderung" in Wien, Berlin und Prag – ein Vergleich', *Tel-Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte* 23: 275-300.
- Anstadt, M.
1995 *Jonge jaren.* Amsterdam: Contact.
1996 *De verdachte oorboog.* Amsterdam: Contact.
- Aukes, H.W.F.
1956 *Kardinaal de Jong.* Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Barkai, A.
1988 *Vom Boycot zur 'Entjüdung'.* Frankfurt am Main: Fisher.
- Baruch, M.O.
1997 *Servir l'état français. L'administration en France de 1940 à 1944.* Paris: Fayard.
- Benz, W. (red.)
1991 *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus.* München: Oldenbourg.

- Berkley, K.P.L.
 1945 *Overzicht van het ontstaan, de werkzaamheden en het streven van den Joodsche Raad voor Amsterdam*. Amsterdam: Eigen beheer.
- Billig, J.
 1955-'60 *Le Commissariat-Général aux Questions Juives (1941-1944)*. 3 delen. Paris: CDJC.
- Black, E.
 2001 *IBM en de Holocaust. Een strategisch verbond tussen nazi-Duitsland en de machtigste onderneming van Amerika*. Utrecht-Antwerpen: Kosmos-Z&K Uitgevers.
- Bloemhof, J.L.
 1990 *Amersfoort '40-'45*. Amersfoort: Bekking.
- Blom, J.C.H.
 1983 *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*. Bergen: Octavo.
 1987 'De vervolging van de joden in Nederland in internationaal vergelijkend perspectief.' *De Gids* 150: 494-507.
 1989 *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950*. Rotterdam/Den Haag: Universitaire Pers.
 1995 *De geschiedenis van de joden in Nederland*. Amsterdam: Balans.
- Boom, B. van der
 1995 *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog*. 's Gravenhage: Seapress.
- Boot, J.J.G.
 1967 *Burgemeester in bezettingstijd*. Apeldoorn: Semper Agendo.
- Browning, C.R.
 1992 *Ordinary men. Reserve police battalion 101 and the final solution in Poland*. New York: Harper Collins.
- Bühler, K.
 1934 *Sprachtheorie*. Stuttgart: Fischer.
- Bureau der Nederlandsche Staatscourant
 1940-'45 *Nederlandsche Staatscourant*. 's Gravenhage.
- Cammaert, A.P.M.
 1994 *Het verborgen front. Een geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Leeuwarden en Mechelen: Eisma.
- Carpi, D.
 1994 *Between Mussolini and Hitler: the Jews and the Italian authorities in France and Tunisia*. Hanover NH/London: University Press of New England.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)
 1936 *Statistiek der gemeenten, overzicht verkiezingen voor de Provinciale Staten en de Gemeenteraad 1935*. 's Gravenhage: Rijksuitgeverij.
 1946 *Mededelingen van de Afdeling Bevolkingsstatistiek*. Mededeling no. 1901. Den Haag: CBS.

- 1971 *14e algemene volkstelling. Systematische classificaties, 2. beroepenclassificatie.*
Z.p.: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Citoren, S. & J. Citroen.
1988 *Duet pathétique.* Utrecht: Veen.
- Cohen, A.
1993 *Persécutions et sauvetages. Juifs en Français sous l'occupation et sous Vichy.*
Paris: Cerf.
- Cohen, A.E.
z.j. 'De instelling van het Reichskommissariat in Nederland in het licht van
het Noorse precedent'. Notities voor het Geschiedwerk nr.29.
Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie.
- Cohen, A.E., & D. van Eck (red.)
1952 *Het proces Rauter.* 's Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Cohen, R.I.
1987 *The burden of conscience. French Jewry's response to the Holocaust.*
Bloomington/Indianapolis: Indiana University Press.
- Croes, M.
1997 'Sicherheitspolizei en Sicherheitsdienst in Nederland. Straf georganiseerd
of een gedecentraliseerd apparaat?' In: H. Flap & W. Arts (red.). *De
organisatie van de bezetting, 139-155.* Amsterdam: Amsterdam University
Press.
- Croes, M., P. Tammes & J. de Vries
2000 'Jewish population in Groningen during the Second World War: a
comparison between 1941 and 1941.' Paper presented at the European
Social Science History Conference, Amsterdam, April 12-15, 2000.
- Dam, C. van
1985 *Jodenvervolging in de stad Utrecht. De joodse gemeenschap in de stad
Utrecht, 1930-1950.* Zutphen: Walburg Pers.
- Davids, Henriëtte.
1948 *Mijn levenslied.* Gouda: Johan Mulder.
- Dawidowicz, L.S.
1990 *The war against the Jews, 1933-1945.* London: Penguin. [1975]
- Delarue, J.
1964 *Geschichte der Gestapo.* Düsseldorf: Droste.
- Fasseur, C.
2001 *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas.* Amsterdam: Balans.
- Fein, H.
1979 *Accounting for genocide. National responses and jewish victimization
during the Holocaust.* New York: The Free Press.
- 1990 *Genocide: a sociological perspective.* London: Sage.
- Felstiner, M.
1987 'Commandant of Drancy: Alois Brunner and the Jews of France',
Holocaust and Genocide Studies 2 (1):21-47.

- Flap, H.
1987 'Het belang van de sociografie voor de regionale geschiedschrijving'. In: J. Frieswijk e.a., *Frieslands verleden in veelvoud*, 59-72. Leeuwarden: Fryske Akademy.
- Flap, H. & W. Arts (red.)
1997 *De organisatie van de bezetting*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Flap, H., K. Geurts & W. Ultee
1997 'De jodenvervolging in lokaal perspectief.' In: H. Flap & W. Arts (red.), *De organisatie van de bezetting*, 31-54. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Flim, B.J.
1997 *Omdat hun hart sprak. Geschiedenis van de georganiseerde hulp aan joodse kinderen in Nederland, 1942-1945*. Tweede druk. Kampen: Kok. [1995]
2000 'Het organiseren van de onderduik kwam voor de meeste joden veel te laat op gang.' *Auschwitz Bulletin* 44(1):31-35.
- Fox, J.P.
1992 'German bureaucrat or Nazified ideologue? Ambassador Otto Abetz and Hitler's Anti-Jewish policies 1940-44.' In: M. Graham Fry (red.), *Power, personalities and policies: Essays in honour of Donald Cameron Watt*, 176-232. London: Frank Cass.
- Frederiks, K.J.
1945 *Op de bres 1940-1944*. Den Haag: Van Stockum & Zoon.
- Gallin, I.
1999 *Rechtsetzung ist Machtsetzung. Die deutsche Rechtsetzung in den Niederlanden 1940-1945*. Frankfurt: Lang.
- Ganzeboom, H. & P. de Graaf
1983 'Beroepsmobiliteit tussen generaties in Nederland in 1954 en 1977'. *Mens en Maatschappij* 58: 28-53.
- Goldhagen, D.J.
1997 *Hitler's willing executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*. New York: Free Press.
- Graaf, N.D. de, A. Need & W. Ultee
2000 'Levensloop en kerkverlating'. *Mens en Maatschappij* 75: 229-257.
- Griffioen, P. & R. Zeller
1997 'Jodenvervolging in Nederland en België tijdens de Tweede Wereldoorlog: een vergelijkende analyse.' In: G. Aalders et. al. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Achtste Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie*, 10-63. Zutphen: Walburg Pers.
1998 'The persecution of the Jews: Comparing Belgium and the Netherlands'. *The Netherlands' Journal of Social Science* 34(2): 126-164.
- Groen, K.
1994 *Als slachtoffers daders worden*. Baarn: Ambo.

- Gruner, W.
 1996 *Judenverfolgung in Berlin 1933-1945*. Berlin: Stiftung Topographie des Terrors.
 1999 'German council of municipalities (Deutscher Gemeindetag) and the coordination of anti-Jewish local politics in the nazi state'. *Holocaust and Genocide Studies* 13: 171-199.
- Hafner, G.M. & E. Schapira
 2000 *Die Akte Alois Brunner. Warum einer der größten Naziverbrecher noch immer auf freiem Fuß ist*. Frankfurt/New York: Campus.
- Hageman, H.
 1993 'Leeuwarder joden of joodse Leeuwarders. Jodenvervolging en ambtenarenapparaat in Leeuwarden.' In: *Leeuwarder Historische Reeks* 4:168-216.
- Hasquenoph, M.
 1987 *La Gestapo en France*. Paris: De Vecchi.
- Helden, R.J.C. van & M. Bink
 1999 *In het licht van de kleur. Martin Monnickendam 1874-1943*. Zwolle: Waanders.
- Herbert, U.
 1991 *Europa und der 'Reichseinsatz'. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938-1945*. Essen: Klartext.
 1996 *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft, 1903-1989*. Bonn: Dietz.
 1998 'Die deutsche Militärverwaltung in Paris und die Deportation der französischen Juden.' In: idem (red.), *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939-1945. Neue Forschungen und Kontroversen*, 170-208. Frankfurt: Fischer.
- Herzberg, A.
 1950 *Kroniek der jodenvervolging*. Amsterdam: Querido.
 1978 *Kroniek der Jodenvervolging 1940-1945*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Hilberg, R.
 1981 *Sonderzüge nach Auschwitz*. Mainz: Dumjahn.
 1985 *The destruction of the European Jews*. Revised edition. New York: Holmes & Meier, 3 delen. [1961]
 1992 *Perpetrators, victims, bystanders. The Jewish catastrophe, 1933-1946*. New York: Harper Collins.
 1995 'The fate of the Jews in the cities', in: B. Rogers Rubinstein & M. Birnbaum, eds., *What kind of God? Essays in honor of Richard L. Rubinstein*, 41-50. New York: Lanham.
- Hilbrink, C.
 1989 *De illegalen. Illegaliteit in Twente en het aangrenzende Salland 1940-1945*. Den Haag: SDU.
 1998 *De ondergrondse. Illegaliteit in Overijssel 1940-1945*. Den Haag: SDU.

Hillenius, D.

- 1991 'Herindelingen uit bezettingstijd nog steeds niet definitief.' In: *Gemeentelijk Magazine*, weekblad van de VNG: 49: 8-II.

Hirschfeld, G.

- 1988 *Nazi rule and Dutch collaboration. The Netherlands under German occupation, 1940-1945.* Oxford: Berg.
- 1991a 'Niederlande.' In: W. Benz, *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*, 137-166. München: Oldenbourg Verlag.
- 1991b *Bezetting en collaboratie. Nederland tijdens de oorlogsjaren 1940-1945.* Haarlem: H.J.W. Becht.

Houwink ten Cate, J.Th.M.,

- 1989 'Het jongere deel. Demografische en sociale kenmerken van het jodendom in Nederland tijdens de vervolging.' In: N.D.J. Barnouw, D. van Galen Last, J.Th.M. Houwink ten Cate e.a. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Jaarboek van het Rijksinstituut voor oorlogsdocumentatie*, 9-66. Zutphen: Walburg Pers.
- 1993 'Heydrich's security police and the Amsterdam Jewish council.' In: J. Michman (red.), *Dutch Jewish History*, vol. 3:381-393. Jerusalem/Assen: Hebrew University/Van Gorcum.
- 1994 *Alfons Züandler en de bewaking van het gevangenkamp aan de Plantage Middenland 24 te Amsterdam.* Amsterdam: RIOD.
- 1998 'Der Befehlshaber der Sipo und des SD in den besetzten niederländischen Gebiete und die Deportation der Juden 1942-1943.' In: W. Benz et. al. (red.), *Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa*, 197-221. Berlin: Metropol Verlag.
- 1999 'Mangelnde Solidarität gegenüber Juden in den besetzten niederländischen Gebieten?' In: W. Benz & Juliane Wetzel (red.), *Solidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit. Regionalstudien 3. Dänemark, Niederlande, Spanien, Portugal, Ungarn, Albanien, Weißrusland*, 87-133. Berlin: Metropol Verlag.

Huizinga, B. & K. Aartsma

- 1986 *De zwarte politie 1940-1945.* Weesp: De Haan.

Imhoff, E. van & H. van Solingen

- 2000 *Schatting claims joodse tegoeden. Rapport in opdracht van het Centraal Joodse Overleg.* Den Haag: NIDI.

In Memoriam

- 1995 Den Haag: SDU

Jäckel, E.

- 1966 *Frankreich in Hitlers Europa. Die deutsche Frankreichpolitik im zweiten Weltkrieg.* Stuttgart: DVA.

- Jäckel, E. & J. Rohwer
1987 *Der Mord an den Juden im Zweiten Weltkrieg*. Frankfurt am Main: Fisher.
- Jaeger, D.M.
1999 *De houding van de Nederlandse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog in de grote steden van Noord-Brabant*. Zonder plaats en naam van uitgever.
- Jansen, H.
1996 *Het Madagascar plan. De voorgenomen deportatie van Europese joden naar Madagascar*. Den Haag: SDU.
- Johnson, E.A.
1999 *Nazi terror*. New York: Basic Books.
- Jong, L. de
1969-'91 *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 14 delen. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Jong, L. de
1976 *Verzet en illegaliteit 1940-1945*. Amsterdam: KNAW.
- Jong, L. de
1989 'Twee gesprek met Gertrud Seyss-Inquart, Salzburg, 30 september 1952.' In: N.D.J. Barnouw, D. van Galen Last & J.Th. Houwink ten Cate (red.), *Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie*, 127-147. Zutphen: Walburg Pers.
- Jonge, A.A. de
1968. *Het Nationaal-Socialisme in Nederland*. Den Haag: Kruseman.
- Kasten, B.
1993 *'Gute Franzosen'. Die französische Polizei und die deutsche Besatzungsmacht im besetzten Frankreich 1940-1944*. Sigmaringen: Jan Thorbecke.
- Kershaw, I.
2000 *The Nazi dictatorship. Problems and perspectives of interpretation*. London: Arnold.
- Klarsfeld, S.
1980 (red.) *Recueil de 2000 documents des dossiers des autorités allemandes concernant la persécution de la population juive en France (1940-1944)*, II delen. Paris/New York: CDJC/Beate Klarsfeld Foundation.
1989 *Vichy-Auschwitz. Die Zusammenarbeit der deutschen und französischen Behörden bei der 'Endlösung der Judenfrage' in Frankreich*. Nördlingen: Greno.
- Knoop, H.
1983 *De Joodsche Raad. Het drama van Abraham Asscher en David Cohen*. Amsterdam/Brussel: Elsevier.
- Kooy, G. Y.
1964 *Het echee van een 'volkse' beweging: nazificatie en denazificatie in Nederland, 1931-1945*. Utrecht: Hes.

- Kruijer, G.J.
1951 *Sociale desorganisatie: Amsterdam tijdens de hongerwinter*. Meppel: Boom.
- Kruyt, J.P.
1957 'Levensbeschouwing en groepssolidariteit in Nederland.' *Sociologisch Jaarboek II*: 29-65.
- Kwaastenniet, M. de
1980 *Denomination and primary education in the Netherlands (1870-1984)*. Amsterdam: Koninklijk Geografisch Genootschap.
- Kwiet, K.
1969 *Rijkscommissariaat Nederland: mislukte poging tot vestiging van een nationaal-socialistische nieuwe orde*. Baarn: In den Toren.
- Lammers, C.J.
1988 'The interorganizational control of an occupied country'. *Administrative Science Quarterly*, 33: 438-457.
1990 *Macht en gezag van de Duitse bezetter*. Amsterdam: KNAW.
1994 'Collaboreren op niveau: een vergelijkende studie van Duitse bezettingsregimes gedurende de Tweede Wereldoorlog'. *Mens en Maatschappij*, 69: 366-399.
- Leeuw, A.J. van der
1995 'Utrecht in de oorlogsjaren.' In: J. van Miert (red.), *Een gewone stad in een bijzondere tijd. Utrecht 1940-1945*, 15-49. Utrecht: Het Spectrum.
- Lindwer, W.
1995 *Het fatale dilemma*. 's Gravenhage: SDU.
- Longerich, P.
1998 *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*. München/Zürich: Piper.
- Lorenz, C.
1993 'De bestudering van het verleden vanuit historisch en sociaal-wetenschappelijk perspectief.' In: G. van den Bergh, C. Lorenz & R. Pieterman (red.), *Het recht van de geschiedenis. Historische dimensies in sociaal-wetenschappelijk onderzoek van recht*, 161-187. Den Haag: Vuga uitgeverij bv.
- Marrus, M.R., & R.O. Paxton
1983 *Vichy France and the Jews*. New York: Schocken. [1981]
- Meershoek, G.
1999 *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de bezetting*. Amsterdam: Van Gennep.
- Melching, W.
1995 "'Een loyale houding.'" Politiek, aanpassing en ambitie in oorlogstijd.' In: J. van Miert (red.), *Een gewone stad in een bijzondere tijd. Utrecht 1940-1945*, 51-75. Utrecht: Het Spectrum.

- Michman, D.
 1992 'De oprichting van de "Joodsche Raad voor Amsterdam" vanuit een vergelijkend perspectief.' In: N.D.J. Barnouw *et. al.* (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Derde Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie*, 74-100. Zutphen: Walburg Pers.
- 2001 'The place of the Holocaust of Dutch Jewry in a wider historical fabric: approaches of non-Dutch historians.' In: C. Brasz & Y. Kaplan (red.), *Dutch Jews as perceived by themselves and by others*, 373-391. Leiden: Brill.
- Mommsen, H.
 1976 'Der Nationalsozialismus. Kumulative Radikalisierung und Selbsterstörung des Regimes.' In: *Meyers Enzyklopädischen Lexikon*, 785-790. Band 16. Stuttgart: Meyer.
- Moore, B.
 1997 *Victims and survivors. The Nazi persecution of the Jews in the Netherlands 1940-1945*. London: Arnold.
- Nederlandse Rode Kruis
 1947 *Auschwitz: het dodenboek van Auschwitz*. Het Nederlandse Rode Kruis: Den Haag.
- Parlementaire Enquête Commissie (PEC)
 1949-'56 *Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945. Verslaghoudende uitkomsten van het onderzoek*. Deel 7c. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Paxton, R.O.
 1972 *Vichy France: Old guard and new order, 1940-1944*. New York: Knopf.
- Pelkewijk, G.A.W. ter
 1950 *Utrecht in de eerste jaren van de bezetting*. Utrecht: Kemink en zoon N.V.
- Peschanski, D.
 1997 *Vichy 1940-1944. Contrôle et exclusion*. Bruxelles: Complexe.
- Pinkhof, M.
 1996 *The Jews of Holland during the Shoah*. Haifa: Beit Lohamei Haghetot.
- Polak, L.Ph., & L. van Weezel (red.)
 1979 *Documenten van de Jodenvervolging in Nederland 1940-1945*. Amsterdam: Van Gennep. [1965]
- Popper, K.R.
 1962 *Conjectures and refutations*. London: Routledge.
- Poznanski, R.
 1994 *Être juif en France pendant la Seconde Guerre mondiale*. Paris: Hachette.
- Presser, J.
 1965 *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*. 's Gravenhage: Staatsuitgeverij. 2 delen.
- Rackwitz, O.
 1998 *Partijkranten van de NSB*. Amsterdam: Doctoraalscriptie Culturele Studies.
- Randwijk, H.M. van
 1947 *De held en de rovers*. Amsterdam: Vrij Nederland.

- Reuband, K.H. & E. Johnson
2001 *Life and death in Nazi-Germany*. Forthcoming.
- Ridder, W.A.H. den
1999 *Heldenrol voor burgemeester. Oss 1941-1944*. Amsterdam: Stichting 'Hulplijn voor Oorlogsgetroffenen'.
- Riessen, H. van, R.G. van der Haar, R. Aerde e.a.
1989 *Het grote gebod. Gedenkboek van het verzet in LO en LKP*. Kampen: Kok.
- Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters
1942 *Statistiek der bevolking van joodschen bloede in Nederland samengesteld door de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters aan de hand van de formulieren van aanmelding ingevolge verordening no. 6/1941 van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied*. Den Haag: Algemeene Landsdrukkerij.
- Roest, F. & J. Scheren
1998 *Oorlog in de stad. Amsterdam 1939-1941*. Amsterdam: Van Gennep.
- Rokeach, M.
1960 *The open and closed mind*. New York: Basic Books.
- Romijn, P.
1998 'Die Nazifizierung der lokalen Verwaltung und den besetzten Niederlanden als Instrument bürokratischer Kontrolle.' In: W. Benz, J. Houwink ten Cate & G. Otto, *Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa*, 93-120. Berlin: Metropol Verlag.
- Schleunes, K.A.
1979 *The twisted road to Auschwitz. Nazi policy toward German Jews, 1933-1939*. Urbana: University of Illinois Press. [1970]
- Seyss-Inquart, A.
1947-'55 'Eerste rapport over de toestand en de ontwikkeling in het bezette Nederland 29 mei-19 juli 1940.' In: J.J. Bolhuis, C.D.J. van Brandt, H.M. van Randwijk & B.L. Slotemaker (red.), *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd*, 334-342. Arnhem: Van Loghum Slaterus, 4 delen.
- 1944 *Vier Jahre in den Niederlanden*. Amsterdam: Volk und Reich.
- Sijes, B.A.
1954 *De Februari-staking, 25-26 februari 1941*. 's Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- 1966 *De Arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945*. 's Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- 1974 *Studies over Jodenvervolging*. Assen: Van Gorcum.
- Smeets, J.P.E.G.
1988 *Tussen plicht en geweten. Het dilemma van de Utrechtse politie, 1940-1945*. Utrecht: doctoraalscriptie.
- 1995 'De Nederlandse politie in '40 - '45' (1). *Algemeen Politieblad*, nr. 9, 29 april: 8-17.

- Staudt jr, M.
2000 'Daarom bleven wij'. *Arbeidsbureau in verzet*. Hengelo: Van Deirse Instituut.
- Steinberg, M.
1993 'Le paradoxe francais dans la solution finale à l'Ouest'. *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 48: 583-594.
- Steur, C.
1997 *Theodor Dannecker; ein Funktionär der 'Endlösung'*. Essen: Klartext.
- Tammes, P.
2000 'Invloed verzuildheid op overlevingskansen van joden in gemeenten van vier Nederlandse provincies.' Paper gepresenteerd in de NIOD-Werkgroep Jodenvervolgung.
- Toon, M.C. van den.
1991 *Wij melden U de nieuwen tijd.* 's Gravenhage: SDU.
- Treiman, D.J.
1977 *Occupational prestige in comparative perspective*. New York, Londen: Academic Press.
- Tulder, J.J.M. van
1962 *De beroepsmobiliteit in Nederland van 1919 tot 1954. Een sociaal-statistische studie*. Leiden: Stenfert Kroese.
- Ultee, W.
1999 *We mogen nergens heen, we moeten naar Vught. De joodse inwoners van Woerden, 1930-1947*. Woerden: Stichts-Historische Vereniging.
- Ultee, W. & H. Flap
1996 'De Nederlandse paradox: waarom overleefden zoveel Nederlandse joden de Tweede Wereldoorlog niet?' In: H.B.J. Ganzeboom & S. Lindenberg (red.), *Verklarende sociologie. Opstellen voor Reinhard Wippler, 185-196*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Ultee, W. & P.J. van Wijngaarden
1972 'Enkele methodologische opmerkingen over de bruikbaarheid van inhoudsanalyse als vorm van toetsend onderzoek'. *Sociologische Gids* 19: 239-248.
- Ultee, W. & R. Luijkx
1996 'En alles ging zoals het gaan moest'. *Mens en Maatschappij* 71: 279-307.
- Umbreit, H.
1968 *Der Militärbefehlshaber in Frankreich 1940-1944*. Boppard am Rhein: Harald Boldt.
1999 'Zur Organisation der Besatzungsherrschaft.' In: J. Houwink ten Cate & G. Otto (red.); *Das Organisierte Chaos: 'Ämterdarwinismus' und 'Gesinnungsethik'; Determinanten nationalsozialistischer Besatzungsherrschaft*, 35-54. Berlin: Metropol.
- Varese, F. & M. Yaish
2000 'The importance of being asked. The rescue of jews in Nazi Europe'. *Rationality and Society* 12: 307-334.

Veld, N.K.C.A. in 't

- 1976 *De SS en Nederland. Documenten uit SS-archieven 1935-1945. 2 delen.*
's Gravenhage: Martinus Nijhoff.

Verheyde, Ph.

- 2000 'L'aryanisation économique: le cas des grandes entreprises', *Le Monde juif* no. 168:7-30.

Verhoeven, D.

- 1995 "Verder hebben we gewoon geleefd." Dagelijks leven in Utrecht tijdens de bezetting.' In: J. van Miert (red.), *Een gewone stad in een bijzondere tijd. Utrecht 1940-1945, 163-193.* Utrecht: Het Spectrum.

Vernooij, A.

- 1985 *Grenzen aan de gehoorzaamheid. Houding en gedrag van de Utrechtse politie tijdens de Duitse bezetting.* Utrecht: Trezor.

Vos, R.

- 1988 *Niet voor publicatie.* Amsterdam: Sijthoff.

Vries, L. de

- 1973 *Volk en Vaderland, Fotonieuws, Storm SS, De Zwarte soldaat, Het Werkende Volk. Een fascinerende selectie uit de jaargangen 1933-1945.*
Laren: Skarabee.

Vulsma, R.F.

- 1988 *Burgerlijke stand en bevolkingsregister.* 's Gravenhage: Centraal Bureau voor Genealogie.

Wielek, H.

- 1947 *De oorlog die Hitler won.* Amsterdam: Amsterdamsche Boek- en Courantmij.

Wolff, S. de

- 1946 *Geschiedenis der joden in Nederland. Laatste bedrijf.* Amsterdam: Arbeiderspers.

Zee, N. van der

- 1997 *Om erger te voorkomen. De voorgeschiedenis en uitvoering van de vernietiging van het Nederlandse jodendom tijdens de Tweede Wereldoorlog.*
Amsterdam: Meulenhoff.

Zuccotti, S.

- 1993 *The Holocaust, the French, and the Jews.* New York: Basic Books.

Zuylen, L.F. van

- 1985 'Enschede en de -geslaagde? Onderduik van de joden.' *Studia Rosenthalia* 19: 312-320.